

o „preumblare” istorică prin cetatea veche, în cursul căreia se descriu succesiv ruinele portului, pieței (inclusiv vestigiile paleocreștine din nordul acesteia), cartierul roman, sanctuarele de căpetenie (Artemision, Dionysion, templul lui Poseidon, al lui Zeus, al Athenei, al lui Heracles), porțile, teatrul și alte monumente izolate.

Capitolele următoare au un caracter mai special și, pentru cititorii cu oarecare pregătire istorică, vor fi desigur cele mai importante. În ele se studiază, pe rând, arhitectura thasiană (în caracterele-i particulare), inscripțiile și sculpturile din muzeul local, instituțiile politice, cultele și viața economică a insulei. Un prețios excursus e închinat monedelor thasiene, a cărui utilitate e nelindoiasă și pentru cercetătorii coloniilor grecești din Marea Neagră.

Într-o primă redactare, textele care alcătuiesc lucrarea au fost scrise de un colectiv de „thasieni” din care fac parte (în ordine alfabetică): P. Bernard, Fr. Croissant, Ch. Delvoye, P. Devambez, Christiane Dunant, Y. Garlan, Lili Kahil, R. Martin, J. Pouilloux, Ch. Rolley, G. Roux, J. Servais, Nicole Weill). Revederea și „sudarea” diferitelor contribuții se datoresc lui Fr. Salviat; concepția grafică și supravegherea tiparului lui Fr. Salviat și Georges Daux.

D. M. Pippidi

POLAY ELEMÉR, *Differenzierung der Gesellschaftsnormen im antiken Rom*, Budapest, Akademiai Kiadó, 1964, 401 p.

Este o idee cu totul nouă de a întreprinde studiul de ansamblu al „diferențierii” dreptului sclavagist roman, de la origini până la compilația lui Iustinian. Ce înțelege autorul prin „Differenzierung”? Categoriile juridice ale dreptului roman, cum ar fi *ius ciuile* sau *ius gentium*, *ius publicum* — *ius priuatum* și altele, au solicitat deseori atenția autorilor, dar, până acum, n-a existat un studiu de ansamblu privind „diferențierea” normelor sociale în Roma veche. Multe dificultăți stau în calea unei asemenea încercări, arată autorul. Din literatura cazuistică romană sînt greu de dedus caracterele ce separă diferitele categorii; adesea, unele categorii se suprapun în parte; în cursul timpului s-au produs transformări în cuprinsul categoriilor juridice, cum s-a întâmplat cu *ius ciuile* și *ius gentium*, precum și cu *ius naturale*, prin care Cicero și Ulpian nu înțelegeau, probabil, același lucru. După ce precizează unele principii de metodă, pe care le are în vedere în conducerea cercetării sale, autorul atrage atenția asupra a două aspecte ale „diferențierii”. Există o diferențiere pe „verticală”, cînd, peste norme sociale elaborate, se suprapuneau altele noi. Astfel, *ius praetorium* se suprapune lui *ius ciuile*. „Diferențiere” mai are loc și „orizontal”, prin diviziunea unei categorii juridice: astfel, *ius publicum* se desprinde din *ius ciuile*. Autorul își propune să studieze într-o altă parte a cărții, ca o continuare, oarecum, concepțiile care au stat la baza „diferențierii” sistemelor de drept capitalist, în comparație cu ideile romane și aceasta intrucît, arată autorul, statele capitaliste europene, direct sau indirect, au receptat dreptul roman o dată cu trecerea la capitalism. Și, în fine, autorul speră ca lucrarea sa de istorie a dreptului să lumineze cu titlu de material documentar știința socialistă a dreptului, în care, în ultimul deceniu, mai ales, s-a pus problema împărțirii în ramuri a sistemului de drept, dar unde nu s-a decis încă după ce principii și în ce ramuri trebuie să se împartă sistemul de drept.

Miezul lucrării îl formează capitolele III și IV, în care se studiază „separarea dreptului roman de celelalte norme sociale” (cap. III), adică desprinderea lui *ius* de *fas* și de *mos*, formarea lui *ius fetiale* și *ius gentium* (în sensul vechi de drept al războiului și păcii). Capitolul al IV-lea urmărește mai departe diferențierea sistemelor de drept în epoca producției simple de mărfuri. Aici sînt studiate succesiv în raporturile lor mutuale *ius ciuile* și *ius Latii* (secț. A), dreptul roman în sens îngust și „așa-zisul drept străin” (secț. B. *Das römische Recht und das sogenannte Fremdenrecht*), *ius naturale* și *ius gentium* („in gemeinem Sinne”), *ius ciuile* și *ius praetorium*, (secț. C), *ius strictum* și *ius aequum* (secț. C). Într-o secțiune separată (secț. D), autorul se ocupă de *ius publicum* și *ius priuatum* și, în fine, în ultima secțiune a capitolului al IV-lea (secț. E), de soluționarea acestor diferite probleme în codificarea lui Iustinian. Ultimul capitol (cap. V) comportă considerații generale asupra procesului de „diferențiere” în dreptul roman. Din toate acestea rezultă clar, credem noi, concepția autorului despre „diferențierea” normelor sociale și, în special, a celor juridice, cît și conținutul lucrării. Problema a preocupat și pe autorii români (în legătură cu apariția și dezvoltarea noțiunii de posesiune), iar rezultatele obținute sînt remarcabile, deși, din păcate, necunoscute autorului (Valentin Al. Georgescu, *De la „possessions” la „possessio”*. Contribuție la studiul procesului istoric de formare a noțiunii de posesie în dreptul roman, în Studii clasice, I, 1959, p. 116—172). Valentin Al. Georgescu abordase această problemă dintr-un punct de vedere diferit, din cauza aceasta era și firesc ca rezultatele sale să se acopere numai în parte cu ale autorului. Astfel, Polay urmărește desprinderea inițială a lui *ius* din ansamblul normelor sociale și, pe urmă, procesul istoric de separare lentă și succesivă a altor ansambluri de norme din *ius ciuile*. „Diferențierea” acestor sisteme din *ius* are loc ca expresie exclusivă a apariției și dezvoltării producției de mărfuri simplă (cap. IV, *Die Gestaltung des vollkommensten Rechts der einfachen Warenproduktion*), ceea ce este exact ca punct de plecare, dar spune prea puțin ca explicație diferențiată pentru fiecare ansamblu în parte. Iar Val. Al. Georgescu vede în „multiplicitatea sistemelor juridice” rezultatul apariției succesive a unor sisteme de drept juxtapuse lui *ius* și, din punct de vedere ierarhic, inferioare. Această „juxtapunere” își are izvorul într-o trăsătură specifică ideologiei sclavagiste (deci, în cele din urmă, în însăși baza economică) și în contradicțiile proprii acestei orînduirii: pe de o parte, nevoia de „imutabilitate”, de „stabilitate”, de „imobilism”, iar, pe de alta, nevoia imperioasă de a face totuși față (era chiar în interesul clasei dominante) unor noi situații necuprinse încă în sfera de reglementare a vechiului *ius*. Această trăsătură, izvorită din însăși dezvoltarea lentă a forțelor de producție, exprimă însă și nevoia resimțită de clasa dominantă de a nega transformările, de a afirma perenitatea, trîncia exploatarea sclavagiste. Vechiul *ius*, fiind de la început rigid și prea îngust (nu sancționa decît o sferă relativ restrînsă de relații sociale), era firesc ca, destul de repede, să se dovedească necuprinzător. *Ius* a fost ulterior mereu lărgit, dar procesul a fost totdeauna mult prea lent și a urmat prea tîrziu nevoilor noi apărute, și aceasta din cauza conservatorismului specific ideologiei sclavagiste la care ne-am referit mai sus. În aceste condiții, vechiului *ius* i s-au adăugat consecutiv alte sisteme de drept, care se vor numi *ius gentium*, *ius praetorium*, *ius aedilicium*, *ius prouinciale*, *ius naturale*, care sînt cercuri concentrice de norme urmărind a realiza scopurile pe care vechiul *ius*, deși și el în continuă mișcare și într-un continuu proces de adaptare, nu le putea realiza sau le realiza prea tîrziu și imperfect sau numai în parte (vezi extinderea lui *ius* la neromani în provincie sau extinderea acțiunii *ciuilis incerti* cu *praescripta uerba* la sancționarea anumitor pacte). Concepțiile fiind diferite, unele rezultate nu se acoperă. Polay remarcă „diferențierea” (care, de fapt, este foarte puțin diferențiere, din punct de vedere modern al cuvîntului), ia

Val. Al. Georgescu atrage atenția asupra „multiplicității de sisteme juridice”, deci, viziuni sintetice diferite. Apoi, printre „sistemele juridice juxtapuse” Val. Al. Georgescu enumeră *ius aedilicium* și *ius provinciale*, care, după cum era și firesc, în concepția lui Polay nu sînt considerate și, de altfel, și despre *ius gentium* Polay respinge ideea că ar fi vorba despre un sistem aparte de norme (în acest sens, Mitteis, Jörs) și vede în el numai o „noțiune ideologică” („ideologischer Begriff”, p. 246), o apelație care indică unele trăsături proprii unor instituții ale dreptului civil apărute mai târziu, cînd statul roman devenise un stat multinațional, și care erau deschise și peregrinilor. Deci, Polay privește procesul de diferențiere, iar Val. Al. Georgescu, procesul istoric de juxtapunere a unor sisteme juridice sistemului vechiului *ius* și, aceasta în condițiile ideologice proprii lumii sclavagiste în general, și lumii romane în special. Remarcînd, împreună cu autorul, că nu se poate vorbi în vechiul drept roman de o desprindere și separare a ramurilor de drept în sensul modern al cuvîntului, singura „diferențiere” ce merită să poarte acest nume ar fi aceea a lui *ius* de *fas* și *mores* și a lui *ius publicum-ius privatum* din *ius civile*.

În această scurtă notă ne vom limita la expunerea și discutarea unei singure chestiuni abordată de autor și anume raporturile de-a lungul veacurilor între dreptul roman (în sens îngust) și „așa-zisul drept al străinilor” („das sogenannte Fremdenrecht”). Așa cum rezultă din titlul paragrafului respectiv, autorul consideră dreptul latin și peregrin aplicat în imperiu tot ca un drept roman, deoarece el a continuat să existe în imperiu și după cucerirea comunităților latine sau peregrine prin voința clasei dominante de la Roma (p. 179). Drept străin, în sensul propriu al cuvîntului, n-ar fi, așadar, decît dreptul popoarelor din afara lui *orbis Romanus*. Dreptul latin și peregrin își are însă originea în perioada preromană. În relațiile dintre dreptul roman în sens îngust și „așa-zisul drept străin”, autorul distinge trei etape: I) pînă în anul 91—89 î.e.n. (*lex Iulia*); II) de la *lex Iulia* la *Constitutio Antoniniana* (—CA); III) de la CA pînă la finele imperiului.

I. În prima perioadă (pînă la *lex Iulia*), dreptul local dispărea treptat în Italia, ca urmare a asimilării progresive a cetăților libere, federate sau supuse. În privința raporturilor dintre dreptul roman și dreptul local, autorul distinge patru situații:

A. Cetățile federate (puține la număr) se bucură de dreptul propriu care cirmuiește toate relațiile sociale. Aceste cetăți aveau o organizare judiciară autonomă (Atena etc.) și instanțele locale aplicau dreptul propriu chiar și în cauzele penale privind pe romani.

B. Alte cetăți primeau prin tratat de la Roma *legibus suis et suo iure uti*, dar este discutabil dacă, pentru ele, se putea vorbi de un sistem de drept autonom, deoarece constituția dată de Roma n-ar fi fost, după autor, decît primul pas pe calea asimilării treptate și complete a cetății peregrine.

C. În unele state-cetate supuse, Roma păstra numai o parte din administrația autonomă. În parte, administrația și justiția erau încredințate unui magistrat roman. Așa, spre exemplu, în orașul Clodii, în Etruria de sud, normele locale s-au menținut, dar pentru un îngust cerc de relații sociale (bunuri, familie). În administrație și justiție, magistratul trimis de Roma aplica dreptul roman.

D. Ultima categorie cuprinde orașele unde conducerea administrației și a justiției se găsea în întregime în mâinile romanilor. Acestea erau prefecturile. Aici nu putea fi vorba despre un sistem de drept autonom.

II. În provincii, administrarea justiției se împarte între guvernator și delegații săi (în procedura *extra ordinem*) și organele de justiție locale. În cursul secolelor au avut loc transformări importante. În Sicilia se aplica legea Rupilia, iar organele de justiție ale cetăților aplicau

dreptul local, în cazurile în care erau competente. În Egipt, procesele între peregrini și chestiunile minore erau de competența strategilor, care, așa cum fac mențiune documentele, aplicau dreptul local. De altfel, datorită numeroaselor izvoare de care dispunem, cunoștințele noastre în acest domeniu sînt mai bogate. Sisteme de drept peregrine, paralele cu dreptul roman, existau, probabil, și în celelalte cetăți ale imperiului (Thermi, Phormiae, Prusa etc.). Dar există, încă din secolul I e.n., tendința ca provincialii să părăsească treptat instanțele locale (care aplicau dreptul local) și să se adreseze tot mai frecvent instanțelor romane (așa cum remarcă Plutarh). Spre deosebire de Wenger, autorul crede că nu se poate vorbi despre un *ius gentium* grec. Existau norme identice în sistemele de drept ale multor state-cetate, dar ar fi fost vorba despre o simplă identitate de fapt. Sistemele de drept peregrine erau mai îndepărtate de cel roman decît sistemele latine. Totuși, atrage atenția autorul, baza economică era identică: proprietatea sclavagistă.

III. De la *Constitutio Antoniniana* pînă la finele imperiului. Edictul lui Caracalla a extins cetățenia romană asupra tuturor supușilor liberi din imperiu, care pînă atunci nu erau cetățeni. Semnalînd controversele pasionate pe care le-a provocat CA în literatura de specialitate (fiind o problemă laterală, literatura de specialitate nu este exhaustiv cercetată: lipsește și cunoscutul studiu al acad. Emil Condurachi, în Dacia, S.N., 2 (1958), p. 281—316), autorul e de părere că problema este pusă greșit: nu ar putea fi vorba de a ști dacă edictul lui Caracalla a suprimat cetățenia străină și a înlocuit-o cu cea romană. Dacă totuși textele amintesc uneori de *ciuitas peregrina*, este din cauză că limbii latine îi lipsea un termen tehnic pentru a desemna apartenența peregrinilor la o cetate sau la un grup de populație. Acel termen tehnic îl aveau numai pentru a indica pe italienii sau latinii dintr-un municipiu: *ciues Romani et municipes Tusculani*. Peregrinii aparteneau la o anumită cetate sau comunitate peregrină erau totuși supuși romani și înainte de CA. Problema este dacă CA le-a lăsat peregrinilor apartenența la cetatea sau comunitatea lor peregrină și, împreună cu ea, dacă le-a concedat folosința în continuare a dreptului lor peregrin sau a obiceiurilor lor provinciale. Mitteis este de părere că edictul lui Caracalla (*Reichsrecht und Volksrecht*, p. 157) a suprimat dreptul local (peregrin). Schönbauer (Iura, 1953, p. 38 urm.) crede, dimpotrivă, că peregrinii au păstrat *ciuitas peregrina*, pe lângă noua cetățenie romană. Ei ar fi putut alege între cele două sisteme de drept. Autorul înclină spre opinia lui Schönbauer. Din documente rezultă, într-adevăr, că s-a păstrat administrația și dreptul local și după CA (Amorgos în Grecia și Panormos în Sicilia, anul 314 e.n.). În Egipt, după CA se păstrau încă funcționarii ptolemaici și vechea organizare. În Heptanomos și Arsinoe întâlnim încă strategii și βουλευται. Și după CA, noii cetățeni romani puteau fi judecați conform regulilor de competență în vigoare, pentru unele cauze, de guvernatorul provinciei (sau de delegații săi, în procedura *extra ordinem*), pentru altele, de instanțele locale, acolo unde se mai păstrau. În aceste instanțe locale, atît judecătorii, cît și părțile erau cetățeni, romani proveniți din peregrini. Dreptul local, fiind mai mult un drept consuetudinar, interesantă este cercetarea textelor privind aplicarea obiceiurilor locale (D. 1, 3, 33 și 34: 48, 3, 3). Din analiza unui text al lui Ulpian (*liber 1 de off. procons.*, D.1, 3, 34) rezultă că obiceiurile au forță de lege (*pro iure et lege... observari solent*), fără să se specifice dacă este vorba de obiceiurile din provincie. Iar alt text (D.1, 3, 34) arată că obiceiul dintr-o cetate sau provincie poate fi invocat, dacă a fost confirmat de o sentință anterioară, dată în urma unor dezbateri contradictorii. Din aceste texte ar rezulta că edictul lui Caracalla ar fi oprit dezvoltarea cutumiară a dreptului local, deoarece singurele obiceiuri aplicabile ar fi fost acele constatate de o sentință dată anterior CA. Documentele arată, după părerea noastră, suficient de limpede (vezi

R. Taubenschlag, *Die römischen Behörden und das Volksrecht vor und nach der D.A.*, in *Opera minora*, I, p. 477 urm.; idem, *The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri*, Warszawa, 1955, p. 7 urm.) că dreptul local s-a dezvoltat în continuare până la Iustinian. Autorul conchide că și după CA dreptul local s-a aplicat, dar preeminența instanțelor romane (centrale) și a dreptului imperial au redus din ce în ce mai mult cîmpul lui de aplicare. În fine, se aplică cutuma locală numai între cetățenii romani proveniți din peregrinii care aparțineau aceleiași cetăți sau provincii. Problema ar putea fi discutată, fiindcă textul din Ulpian (*lib. 1 de off. procons.*, D. 1, 3, 33) este întregit de autor prin introducerea lui *civilitatis et provinciae* (prin referire la D. 1, 3, 34).

Cercetînd aceste chestiuni, autorul are prilejul să treacă în revistă o literatură imensă, chiar dacă nu este exhaustivă, fără a omite să discute și să clasifice numeroase ipoteze emise de-a lungul acestui secol într-o problemă acum atît de pasionantă. Punctul de vedere materialist-istoric permite autorului să reînnoiască de multe ori modul de a privi și a soluționa problemele, dînd o prețioasă lucrare pentru istoricii dreptului.

Mihai Jacotă

GEORGES PÉRI, *L'histoire du Cens jusqu'à la fin de la République romaine*, (Publications de l'Institut de droit romain de l'Université de Paris, 25), Sirey, Paris (1968), 213 p.

Nu putem decît să semnalăm pe scurt, nu numai istoricilor dreptului, dar și istoricilor antichității în general, această excelentă teză de doctorat, din școala prof. Jean Gaudemet, răsplătită de Facultatea de drept din Paris cu premiul Charles Lefebvre. Astăzi, autorul ei aparține deja corpului didactic al Facultății de drept din Dijon, ca *chargé de cours*.

Subiect dificil și pasionant prin gingășia problemelor ce se pun, într-o sărăcie de surse și într-un context istoric în care întinerul se îmbină cu legenda și cu extrapolările retrospective. După studiul de ansamblu al lui Mommsen și cele speciale ale unor Julius Bloch, N. Mattingly, E. Cavaignac, și după ingenioasa interpretare a lui Georges Dumézil, autorul își propune să dea un tablou al evoluției istorice a instituției, să-i examineze funcționarea și să-i descrie rolul în organizarea politică a Cetății.

Într-o primă parte se reconstituie ipotetic, dar judicios, pe baza unei abile utilizări a surselor, despre care autorul demonstrează că n-au denaturat iremediabil realitatea descrisă, censul la epoca originilor (p. 9—75), și se studiază cu rezultate prețioase importanta instituție a lustrumului (p. 77—97), care nu se poate separa de cens și este necesară validității acestuia. Controlul moravurilor, de la început, apare legat de îndeplinirea censului (p. 99—122).

În partea a doua (Perioada republicană) se cercetează înființarea cenzurii și modificările pe care recensămîntul le-a suferit în ceea ce privește funcționarea și rolul lui (p. 125—130), îndeosebi pentru repartitia cetățenilor în centurii (p. 131—138), și înscrierii lor în triburi, cu greutatea recensării integrale a cetățenilor romani din Italia la sfîrșitul Republicii (p. 139—172). Se discută cifrele obținute la fiecare lustrum (p. 173—182) și se încheie, înfățișîndu-se soarta censului sub Augustus (p. 183—201), care în 22 î.e.n., numînd doi cenzori pentru supravegherea și reforma moravurilor, liberează recensămîntul de cenzură și îl transformă în simplă numărătoare, menționată în Digeste, 50, 7, *De Censibus* (Ulpian).